

ANNA GERECKA-ŻOŁYŃSKA (Poznań)

System procesu karnego w okresie budowy tzw. demokracji ludowej w Polsce

Konsekwencją powstania Polski Ludowej¹ były liczne zmiany i to nie tylko w związku z powstaniem nowych instytucji prawno-społecznych, ale również w zakresie dostosowywania instytucji już istniejących do wymogów i założeń ideologicznych państwa socjalistycznego. Szczególnie istotny obszar dla działań w tym zakresie miał stanowić wymiar sprawiedliwości, którego zasadniczy cel upatrywano w ochronie obowiązującego porządku prawnego².

Natomiast z uwagi na fakt, że jednym z warunków legitymizacji władzy przez rząd komunistyczny było – dla zachowania ciągłości państwa – przejście i kontynuowanie porządku prawnego sprzed 1 września 1939 roku, władza musiała pogodzić się z zachowaniem licznych przedwojennych aktów prawnych, dotyczących również wymiaru sprawiedliwości. Niemniej moc prawną zachować mogły tylko te regulacje, które nie były sprzeczne z koncepcją państwa socjalistycznego, stąd akceptacja ta musiała mieć charakter wybiórczy³. W grupie utrzymanych aktów prawnych znalazł się m.in. kodeks postępowania karnego (k.p.k.) z 1928 roku – w postaci, jaką uzyskał w ostatniej, przedwojennej nowelizacji z 1938 roku.

Oczywiście, nieukrywaniem celem nowej władzy była jak najszybsza zmiana przedwojennych regulacji i zastąpienie ich własnymi aktami, ideowo odpowiadającymi zasadom demokracji ludowej. W kontekście zagadnień

¹ Dla potrzeb niniejszego opracowania przyjęto, że powstanie Polski Ludowej nastąpiło 20 lipca 1944 r., poprzez utworzenie w Moskwie Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, który rozpoczął budowę własnej administracji na ziemiach polskich, wraz z wydawaniem aktów prawnych. Wśród najwcześniejszych regulacji znalazły się m.in. te, które współtworzyły nowy system prawa karnego procesowego. Dlatego też z punktu widzenia kształtowania procesu karnego, data ta jest bardziej zasadna od wskazywanego też, jako początek Polski Ludowej, przekształcenia PKWN w Rząd Tymczasowy 31 grudnia 1944 r., szerzej: B. Bankowicz, M. Bankowicz, A. Dudek, *Leksykon historii XX wieku*, Kraków 1996, s. 438-439.

² Por. M. Kallas, *Historia ustroju Polski X-XX w.*, Warszawa 2001, s. 493.

związanych z procesem karnym, w swoisty sposób potrzebę zmian uzasadniał w jednym z pierwszych, powojennych podręczników procedury karnej Leon Schaff, stwierdzając, iż „...demokracje ludowe, wloką za sobą ‘ogony’, składające się z przestarzałych instytucji i norm poprzedniego okresu, co hamuje rozwój budownictwa socjalistycznego i stwarza pewne niebezpieczeństwo, gdyż w określonych warunkach ‘ogony’ z poprzedniej epoki stają się jeszcze dogodnymi punktami zaczepienia dla wroga klasowego”⁴. Nie dziwi zatem podjęcie w miarę sprawnych działań legislacyjnych, które w pierwszej kolejności służyły przystosowaniu norm karno-procesowych do realizacji politycznych celów władzy ludowej. Przyjmowane w tym zakresie środki, głównie w różnego rodzaju ustawach szczególnych, były antyliberalne, antydemokratyczne, złowieszczą radykalne, ale umiejętnie maskowane hasłami propagującymi wartości ustroju ludowo-demokratycznego.

Zdarzały się też inicjatywy o czysto propagandowym charakterze, w taki bowiem tylko sposób można np. odczytać historię pozornego przywrócenia instytucji sądów przysięgłych. Doceniając istotę udziału czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości – zwłaszcza w ustroju ludowym – już w 1944 roku dekretem PKWN⁵ uchylono ustawę z 1938 roku o zniesieniu sądów przysięgłych i sędziów pokoju⁶. Uznano, że do czasu wypracowania nowych form udziału czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości, regulacje przedwojenne z punktu widzenia zasad demokracji ludowej są dopuszczalne. W rzeczywistości, podobnie jak w okresie przedwojennym, instytucje te nie zostały wprowadzone w życie. W stosunku do sposobu powołania sędziów pokoju nadal utrzymano w mocy art. 2 § 4 prawa o ustroju sądów powszechnych (u.s.p.) z 1928⁷ roku, zgodnie z którym ustanowienie sędziów pokoju możliwe było dopiero po wydaniu odpowiedniego zarządzenia przez Ministra Sprawiedliwości. Co prawda w październiku 1944 roku wydano dekret w sprawie zasad powoływania sędziów przysięgłych i konstituowania ławy przysięgłych⁸, ale nie zostało wydane zarządzenie, które by wyznaczało termin rozpoczęcia działalności sądów przysięgłych w poszczególnych okręgach sądowych (art. 15 dekretu). W efekcie sądy te nie mogły rozpocząć swojej działalności i ostatecznie zostały zniesione w 1949 roku przez ustawę o zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych (skreślenie

³ Zob. A. Lityński, *Między humanitaryzmem a totalitaryzmem. Studia z dziejów prawa karnego*. Wyższa Szkoła Zarządzania i Nauk Społecznych w Tychach, 2002, s. 171.

⁴ L. Schaff, *Proces karny Polski Ludowej. Wykład zasad ogólnych*. Warszawa 1953, s. 142.

⁵ Dekret PKWN z 15 sierpnia 1944 roku uchylający ustawę z 9 kwietnia 1938 roku o zniesieniu sądów przysięgłych i sędziów pokoju, Dz. U. 1944, nr 2, poz. 7.

⁶ Ustawa z 9 kwietnia 1938 roku o zniesieniu instytucji sądów przysięgłych i sędziów pokoju, Dz. U. RP 1938, nr 24, poz. 213.

⁷ Rozporządzenie Prezydenta RP z 6 lutego 1928 roku, prawo o ustroju sądów powszechnych, Dz. U. 1928, nr 12, poz. 93.

⁸ Dekret PKWN z 23 października 1944 roku w sprawie powoływania sędziów przysięgłych i konstituowania ławy przysięgłych, Dz. U. 1944, nr 9, poz. 47.

art. 24 u.s.p.)⁹. Zamiast nich, zgodnie z koncepcją radziecką, wprowadzono do wymiaru sprawiedliwości ławników ludowych (art. 5 u.s.p.) oraz chybioną w warunkach polskich instytucję sądów obywatelskich, które miały rozstrzygać sprawy o niektóre wykroczenia i drobne występki¹⁰. Sądy obywatelskie ostatecznie powołane zostały tylko w nielicznych okręgach i nie rozwinęły żywszej działalności, być może z powodu bardzo krytycznej oceny, jaką uzyskały zarówno ze strony społeczeństwa, jak i środowiska prawniczego.

Nie ulega zatem wątpliwości, że wraz z „budową” nowej demokracji rozpoczął się okres wielkich i dramatycznych zmian w polskim procesie karnym, zainicjowany wydaniem przez ludowego ustawodawcę w 1944 roku szeregu aktów prawnych, przede wszystkim w formie dekretów, „rewolucjonizujących” znane dotychczas unormowania. Sposób wprowadzania zmian do postępowania karnego można scharakteryzować jako dwukierunkowy, a właściwie dwustopniowy, ponieważ oddzielnie reformowano postępowanie przed sądami wojskowymi oraz sądami powszechnymi. Najpierw wprowadzano zmiany w postępowaniu przed sądami wojskowymi, a następnie przenoszono je do procesu powszechnego. Z faktu, że „nowości” te nie były zamieszczane bezpośrednio w k.p.k., ale funkcjonowały w różnych aktach dodatkowych, stąd do czasu jego nowelizacji w 1949 roku można było odnieść pozorne wrażenie, że ówczesny proces karny w niewielkim tylko stopniu odbiegał od modelu wykształconego w okresie międzywojennym, co oczywiście było nieprawdą¹¹.

Wśród aktów prawnych w istotny sposób wpływających na zmianę podstawowych form procesu karnego w omawianym okresie, w pierwszej kolejności należy wskazać na przyjęty w 1945 roku nowy kodeks wojskowego postępowania karnego (k.w.p.k.)¹², który wprowadzał na grunt polski rozwiązania wypracowane w procesie radzieckim, przy czym robił to na tyle skutecznie, że w ujęciu modelowym niektóre z przyjętych rozwiązań są nadal charakterystyczne nawet dla współczesnej procedury karnej w Polsce.

Zgodnie z k.w.p.k. w postępowaniu przed sądami wojskowymi zniesiona została instytucja sędziego śledczego, a postępowanie przygotowawcze prowadzone w formie śledztwa lub dochodzenia podporządkowano prokuratorowi. To prokurator sprawował więc nadzór nad czynnościami organów uprawnionych do prowadzenia postępowania przygotowawczego, z tym że równocześnie mógł on włączać się bez ograniczeń w prowadzone postępowanie, samodzielnie przeprowadzać czynności śledztwa, wyłączając organy dotychczas prowadzące postępowanie.

⁹ Ustawa z 27 kwietnia 1949 roku o zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych, Dz. U. 1949, nr 32, poz. 237.

¹⁰ Dekret z 22 lutego 1946 roku o sądach obywatelskich, Dz. U. 1946, nr 8, poz. 64.

¹¹ Por. A. Lityński, *Pół wieku kodyfikacji prawa w Polsce (1919-1969). Wybrane zagadnienia*. Wyższa Szkoła Zarządzania i Nauk Społecznych w Tychach, 2001, s. 67-68.

¹² Dekret z 23 czerwca 1945 roku Kodeks wojskowego postępowania karnego, Dz. U. 1945, nr 36, poz. 216.

Poza postępowaniem przygotowawczym w znacznym stopniu zmodyfikowane zostało postępowanie odwoławcze, w którym zrezygnowano z trójinstancyjnej kontroli postępowania, wprowadzając jednolity środek odwoławczy od wyroku w postaci rewizji. Rewizja ta została głównie oparta na zasadach kasacyjnych, ale w odróżnieniu od kasacji ujętej w k.p.k. z 1928 roku pozwalała sądowi odwoławczemu na całkowitą kontrolę zaskarżonego wyroku.

Dla zapewnienia możliwie skutecznej kontroli poprawności wydawanych wyroków wprowadzona została w k.w.p.k. instytucja rewizji w trybie nadzoru sądowego, dla której pierwowzór stanowił obowiązujący w ustawodawstwie radzieckim tzw. „protest w trybie nadzoru”¹³. Na gruncie systemu polskiego instytucję tę włączono później do procesu powszechnego, jako rewizję nadzwyczajną.

Charakteryzując postępowanie przed sądami wojskowymi, należy również zauważyć, iż odwołując się do modelu radzieckiego, w zakresie zapewnienia udziału czynnika społecznego w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości, właśnie w tym trybie została wprowadzona po raz pierwszy wspomniana wyżej instytucja ławników ludowych¹⁴ – rozszerzona następnie także na powszechny proces karny.

Tryb postępowania określony w k.w.p.k. był właściwy również dla spraw prowadzonych między innymi w oparciu o dekret z 13 czerwca 1946 o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa (art. 51)¹⁵, który powszechnie funkcjonował pod nazwą *Mały kodeks karny* (m.k.k.). Warto zauważyć, że akt ten obowiązywał w PRL stosunkowo długo, aż do wejścia w życie kodeksu postępowania karnego w 1969 roku¹⁶.

Z rozwiązań szczególnych, przyjętych w omawianym dekreście, na tle postanowień k.w.p.k. w zakresie postępowania przygotowawczego, warto odnotować, że poza eliminacją z niego sędziego śledczego, nastąpiło znaczne poszerzenie podmiotów uprawnionych do jego prowadzenia. Na mocy art. 55 m.k.k. postępowanie przygotowawcze mogło być prowadzone nie tylko przez prokuratora, ale także przez organy bezpieczeństwa publicznego (§ 1), nad którymi prokurator w zakresie prowadzonego postępowania sprawował nadzór (§ 2). W literaturze zgłaszano wątpliwości wobec wykładni wyrażenia „organa bezpieczeństwa publicznego”, przyjmując ostatecznie, że ustawodawca w tym przypadku do prowadzenia postępowania przygotowawczego zamierzał uprawnnić jedynie urzędy bezpieczeństwa z pominięciem milicji,

¹³ J. Haber, *Przebudowa prawa procesowego karnego*. RPEiS 1959, nr 3, s. 135.

¹⁴ Dekret PKWN z 23 września 1944 roku, Prawo o ustroju sądów wojskowych i prokuratur wojskowych, Dz. U. 1944, nr 6, poz. 29.

¹⁵ Dekret z 13 czerwca 1946 roku o przestępstwach szczególnie niebezpiecznych w okresie odbudowy Państwa, Dz. U. 1946, nr 30, poz. 192. Był to już drugi akt w tym przedmiocie, który zastąpił Dekret z 16 listopada 1945 roku pod tym samym tytułem, Dz. U. 1945, nr 53, poz. 301.

¹⁶ Podkreślając polityczno-represyjny charakter m.k.k. A. Lityński wskazuje m.in., że postanowienia m.k.k. wykorzystane zostały jeszcze w roku 1968, gdy na jego podstawie skazywano uczestników demonstracji marcowych, zob. A. Lityński, *O prawie i sądach początków Polski Ludowej*, Białystok 1999, s. 103.

która na podstawie przepisów ogólnych była już organem wykonawczym prokuratury w zakresie ścigania przestępstw¹⁷. Przyjęta zatem w przepisie art. 55 m.k.k. regulacja stanowiła bardzo wyraźny sygnał sprzyjania koncepcji oddzielenia śledztwa od stadium sądowego.

Aktem prawnym wymagającym uwzględnienia w omawianym kontekście jest także dekret z 12 września 1944 roku, o specjalnych sądach karnych do spraw zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich¹⁸, które miały rozstrzygać sprawy o przestępstwa określone w dekreście z 31 sierpnia 1944 roku, „o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego”¹⁹. Sądy te zostały bardzo szybko zorganizowane; było ich sześć, swoją jurysdykcją objęły całą Polskę i otrzymały rangę odpowiadającą sądom apelacyjnym²⁰. Z przyjętych w dekreście rozwiązań podkreślenia wymagają szczególnie: ustanowienie składów orzekających z udziałem ławników ludowych, wyłączenie możliwości prowadzenia śledztwa, wprowadzenie obligatoryjnego aresztu tymczasowego – stosowanego przez prokuratora, a nie jak dotychczas przez sędziego śledczego. W przypadku ucieczki oskarżonego dopuszczono możliwość rozpoznania sprawy pod jego nieobecność. Został wprowadzony obowiązek natychmiastowego uzasadnienia wyroku na piśmie, przy czym wyrok ten stawał się od razu prawomocny i niezaskarżalny, co – biorąc pod uwagę rodzaje kar wymierzanych w tym trybie, rzeczywiście – było zatrważające (kara śmierci, dożywotniego pozbawienia wolności, pozbawienie praw publicznych, obywatelskich i honorowych, konfiskata całości mienia²¹). Natomiast do postanowień służących ochronie praw oskarżonego zaliczyć można jedynie nakaz posiadania obrońcy w postępowaniu sądowym. Biorąc jednak pod uwagę gatunek spraw rozstrzyganych w tym trybie, może nie budzić zdziwienia fakt, że wprowadzone obostrzenia w tym akurat przypadku znajdowały aprobatę społeczną. Specjalne sądy karne zniesiono dekretem²² w 1946 roku, a sprawy zastrzeżone dotychczas do ich właściwości przekazane zostały wojskowym sądom okręgowym.

Wśród aktów prawnych, które można sklasyfikować jako „rozliczeniowe”, wymienić należy również dekret o Najwyższym Trybunale Narodowym²³,

¹⁷ M. Siewierski, *Mały kodeks karny. Komentarz i orzecznictwo*, Łódź 1949, s. 114-115.

¹⁸ Dekret PKWN z 12 września 1944 roku, O specjalnych sądach karnych do spraw zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich, Dz. U. 1944, nr 4, poz. 21.

¹⁹ Dekret PKWN z 31 sierpnia 1944 roku o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy winnych zabójstw i znęcania się nad ludnością cywilną i jeńcami oraz dla zdrajców Narodu Polskiego, Dz. U. 1944, nr 4, poz. 17.

²⁰ Por. A. Lityński, *O prawie i sądach początków...*, s. 169.

²¹ Art. 1, art. 2, art. 5 § 1 dekretu z 31 sierpnia 1944 roku o wymiarze kary dla faszystowsko-hitlerowskich zbrodniarzy...

²² Dekret z 17 października 1946 roku o zniesieniu specjalnych sądów karnych Dz. U. 1946, nr 59, poz. 324.

²³ Jednolity tekst dekretu z 22 stycznia 1946 roku o Najwyższym Trybunale Narodowym, Dz. U. 1946, nr 59, poz. 327.

powołanym przede wszystkim w celu sądenia wydawanych Polsce przestępów wojennych i winnych zbrodni przeciwko ludności (art. 6 dekretu).

Z postanowień regulujących postępowanie przed Najwyższym Trybunałem Narodowym w zakresie postępowania przygotowawczego jako oryginalne wskazać można np. to, że postępowanie prowadził prokurator, który równocześnie uprawniony został do stosowania środków zapobiegawczych (art. 9 ust. 1 i 2 omawianego dekretu).

Natomiast w odniesieniu do postępowania jurysdykcyjnego warto uwzględnić wprowadzenie obecności ławników (art. 4 dekretu), a także ograniczenie zasady bezpośredniości, poprzez umożliwienie odczytywania na rozprawie zapisków dochodzenia oraz wszelkich dokumentów urzędowych i prywatnych (art. 11 dekretu). Przyjęte ograniczenie zasady bezpośredniości uzasadniano koniecznością poszerzenia drogi dla poszukiwania prawdy obiektywnej. Z kolei w związku z organizacją prawa oskarżonego do obrony, jako „interesujący” wskazać należy obowiązek posiadania obrońcy na rozprawie (art. 12 dekretu), przy równoczesnym przyjęciu możliwości prowadzenia rozprawy pod nieobecność oskarżonego (art. 13), przy czym także i w tym ostatnim przypadku wydany w takich okolicznościach wyrok był ostateczny (art. 15 dekretu).

Postępowanie przed Najwyższym Trybunałem Narodowym nie różniło się zatem od tego, jakie obowiązywało przed specjalnymi sądami karnymi oraz w postępowaniu prowadzonym w oparciu o unormowania m.k.k., a także we wprowadzonym dekretem z 16 listopada 1945 roku postępowaniu doraźnym²⁴, co pośrednio może świadczyć o wykształceniu się w ówczesnym okresie swoistej, radykalnej formy postępowania karnego.

Szczególną rolę w zakresie radykalizacji odpowiedzialności karnej odegrała również Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym, ustanowiona dekretem z 16 listopada 1945 roku²⁵, która stanowiła wyłom od obowiązującej zasady sądowego wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych. Komisja i jej terenowe delegatury uzyskały m.in. prawo do prowadzenia skróconego postępowania karnego, wraz z możliwością zastosowania szczególnego środka represji karnej w postaci „skierowania sprawcy do pracy przymusowej”, na czas określony, nie przekraczający 2 lat, w sytuacji gdy jego działanie łączyło się ze „wstrętem do pracy” albo stwarzało niebezpieczeństwo popełnienia nadużyć, bądź dopuszczenia się szkodnictwa gospodarczego, przy czym wydane w tym trybie postanowienie nie podlegało zaskarżeniu (art. 10 i art. 14 dekretu). W ten sposób, omijając fundamentalne prawo obywatela do sądu, oraz zasadę sądowego wymiaru sprawiedliwości, pozbawiano osadzonych wolności, nie tworząc im żadnych możliwości zaskarżenia wydanego orzeczenia.

²⁴ Dekret z 16 listopada 1945 roku o postępowaniu doraźnym, Dz. U. 1945, nr 53, poz. 301.

²⁵ Dekret z 16 listopada 1945 roku o utworzeniu i zakresie działania Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym, Dz. U. 1945, nr 53, poz. 302.

W 1946 roku uprawnienia Komisji zostały znacząco poszerzone²⁶, np. poprzez wprowadzenie kary przepadku na rzecz Skarbu Państwa przedmiotów stanowiących własność sprawcy, pochodzących bezpośrednio lub pośrednio z przestępstwa, bądź narzędzi, które służyły lub były przeznaczone do jego popełnienia, która mogła zostać przez nią orzeczona (art. 10³ dekretu), a w literaturze wskazuje się, iż kara ta była stosowana przez Komisję jeszcze przed jej oficjalnym wprowadzeniem do obowiązującego systemu²⁷. Kolejne bardzo kontrowersyjne uprawnienia uzyskała Komisja w 1947 roku wraz z wprowadzeniem ustawy o zwalczaniu drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym²⁸, która w art. 17 ust. 4 uprawniała Komisję do zamiany nieściągalnej kary grzywny na obóz pracy według uznania Komisji, na okres nie przekraczający dwóch lat, nawet w tych sytuacjach, gdy pobyt w obozie pracy został już orzeczony, co w efekcie mogło go wydłużyć nawet do lat czterech.

Podjęte w 1949 roku działania legislacyjne, prowadzone pod hasłem realizacji postulatu przyspieszenia, uproszczenia i usprawnienia powszechnego wymiaru sprawiedliwości w sprawach karnych nie łagodziły jeszcze dopuszczalnych w procesie karnym środków. Wręcz przeciwnie – nastąpiło jeszcze większe ograniczenie praw podmiotowych, szczególnie oskarżonego, o czym ustawodawca informował już w uzasadnieniu do rządowego projektu zmiany ówczesnego k.p.k. W uzasadnieniu tym podkreślano m.in. potrzebę „stworzenia lepszych możliwości ustawowych dla organów wymiaru sprawiedliwości, celem realizacji tych zadań, jakie na obecnym etapie zaostrenia walki klasowej wyłaniają się w dziedzinie stosowania represji karnej przeciwko wszelkim zamachom na interesy społeczne, gospodarcze i polityczne państwa ludowego”²⁹.

Przygotowywana nowelizacja k.p.k. z 1928 roku nastawiona została więc przede wszystkim na wzmocnienie procesowej pozycji aparatu wymiaru sprawiedliwości, aczkolwiek ówczesna propaganda (trudno bowiem tego rodzaju wypowiedzi klasyfikować, jako doktrynalne) podkreślała także, iż modernizacja unormowań k.p.k. prowadzi do wzmocnienia gwarancji procesowych i praw oskarżonego, ponieważ z uwagi na wspólne dobro państwa ludowego

²⁶ Dekret z 14 maja 1946 roku zmieniający Dekret z 16 listopada 1945 roku o utworzeniu i zakresie działania Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym, Dz. U. 1946, nr 23, poz. 149.

²⁷ Zob. szerzej: P. Fiedorczyk, *System kar stosowanych przez Komisję Specjalną do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym*, [w:] *Przez tysiąclecia: państwo – prawo – jednostka. Materiały ogólnopolskiej konferencji historyków prawa*, Ustroń 12-20 września 2000 roku, pod red. A. Lityńskiego i M. Mikołajczaka, Katowice 2001, s. 209-220, a przede wszystkim P. Fiedorczyk, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym*, Białystok 2002, s. 9-332.

²⁸ Ustawa z 2 czerwca 1947 roku o zwalczaniu drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym, Dz. U. 1947, nr 43, poz. 218.

²⁹ *Uzasadnienie rządowe do projektu zmiany Kodeksu Postępowania Karnego*, [w:] *Reforma procedury karnej*. Warszawa 1949, odbitka z Nr 4, 6, 7, Demokratycznego Przeglądu Prawniczego, s. 28.

i ludu – „gwarancja praw obywatelskich znajduje swój najlepszy wyraz w realizacji postulatu wzmocnienia władzy mas ludowych”³⁰.

Przeprowadzona wtedy nowelizacja procedury karnej rozbita została na dwa etapy. Pierwszy objął zmianę przepisów prawa o ustroju sądów powszechnych, k.p.k. oraz dekretu o postępowaniu doraźnym³¹. Drugi natomiast etap objął wprowadzenie ustawy o Prokuraturze Rzeczypospolitej Polskiej, kolejną zmianę prawa o ustroju sądów powszechnych, zmianę k.p.k. oraz dekretu o utworzeniu i zakresie działania Komisji Specjalnej³².

W rezultacie przeprowadzonych zmian powstał zupełnie nowy ustrój sądów powszechnych, zmieniła się koncepcja funkcjonowania prokuratury, a przede wszystkim wykształcony został nowy model procesu karnego, wzorowany w znacznej mierze na rozwiązaniach strukturalnych, zapożyczonych z procesu radzieckiego, jakkolwiek podstawowym aktem regulującym jego funkcjonowanie – niewątpliwie coraz bardziej odległym od swoich pierwotnych unormowań pozostał k.p.k. z 1928 roku.

W przyjętym w drodze reform z lat 1949 i 1950 modelu procesu karnego aktualność zachowały dotychczas obowiązujące w procesie karnym zasady procesowe, z wyjątkiem zasady legalizmu, którą zastąpiła zasada praworządności socjalistycznej, znacząco podkreślona później w treści art. 4 i 5 Konstytucji z 1952 roku³³.

Wśród najważniejszych zmian wprowadzonych do procesu karnego, w ramach przeprowadzonych reform, zachowując systematykę kodeksu postępowania karnego, wskazać należy następujące. W zakresie struktury i właściwości sądów – zniesienie sądów grodzkich i apelacyjnych – chociaż rola tych ostatnich chwilowo została wzmocniona w pierwszym etapie zmian. Zgodnie bowiem z treścią art. 24 § 1 k.p.k. w formie, jaką uzyskał w 1949 roku, sądom apelacyjnym, jako sądom pierwszej instancji, przekazano do rozpoznania najpoważniejsze sprawy. Reforma z 1950 roku „spłaszczyła” jednak strukturę

³⁰ Za: L. Lernell, *Założenia ideologiczne reformy procedury karnej*, [w:] *Reforma procedury karnej...*, s. 153.

³¹ Ustawa z 27 kwietnia 1949 roku o zmianie przepisów prawa o ustroju sądów powszechnych, Dz. U. 1949, nr 32, poz. 237, Ustawa z 27 kwietnia 1949 roku o zmianie przepisów postępowania karnego, Dz. U. 1949, nr 32, poz. 238, Ustawa z 27 kwietnia 1949 roku o zmianie dekretu o postępowaniu doraźnym, Dz. U. 1949, nr 32, poz. 139.

³² Ustawa z 20 lipca 1950 roku o Prokuraturze Rzeczypospolitej Polskiej, Dz. U. 1950, nr 38, poz. 346, Ustawa z 20 lipca 1950 roku o zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych, Dz. U. 1950, nr 38, poz. 347, Ustawa z 20 lipca 1950 roku o zmianie ustawy kodeks postępowania karnego, Dz. U. 1950, nr 38, poz. 349, Ustawa z 20 lipca 1950 roku o zmianie dekretu z 16 listopada 1945 roku o utworzeniu i zakresie działania Komisji Specjalnej, Dz. U. 1950, nr 38, poz. 350.

³³ W literaturze podkreślano, że znana w procesie burżuazyjnym zasada legalizmu zobowiązuje jedynie organ powołany do ścigania przestępstw w interesie publicznym do wszczęcia postępowania, jeżeli uzyskał informację o popełnieniu przestępstwa ściganego z urzędu, podczas gdy zasada praworządności oznacza nie tylko bezwzględny obowiązek ścigania przestępstw publicznoskargowych, ale również obowiązek ścisłego przestrzegania ustaw w całym postępowaniu, za: M. Cieślak, *Kodyfikacja prawa karnego procesowego a zagadnienie gwarancji procesowych*. NP 1953, z. 8-9, s. 35.

sądów, powierzając: sądom powiatowym, jako sądom pierwszej instancji orzecznictwo we wszystkich sprawach, które nie zostały zastrzeżone dla właściwości innych sądów (art. 15 k.p.k. z 1928 roku po nowelizacji w 1950 roku), a sądom wojewódzkim jako sądom pierwszej instancji sprawy zastrzeżone ustawowo dla ich właściwości oraz środki odwoławcze od orzeczeń sądów powiatowych (art. 17 k.p.k. z 1928 roku po nowelizacji w 1950 roku). Sąd Najwyższy rozpoznawał natomiast środki odwoławcze od orzeczeń sądów wojewódzkich (art. 19 § 1 k.p.k. z 1928 roku po nowelizacji z 1950 roku). Przy czym sąd powiatowy i wojewódzki, jako sąd pierwszej instancji, z reguły orzekał w składach kolegialnych, z udziałem ławników ludowych. W ten oto sposób po kilkudziesięcioletnich „przymiarkach” udało się wreszcie realnie wprowadzić „czynnik społeczny” do polskiego wymiaru sprawiedliwości.

W ramach przeprowadzonej nowelizacji przyjęto również, że postępowanie przygotowawcze może być prowadzone jedynie w formie śledztwa, ale podobnie jak wcześniej już w postępowaniu prowadzonym w oparciu o postanowienia k.w.p.k., zlikwidowano instytucję sędziego śledczego, a głównym dysponentem tego postępowania uczyniono prokuratora. W prowadzonym śledztwie prokurator uzyskał pełną niezależność, w ramach której mógł przeprowadzać wszystkie czynności postępowania, łącznie ze stosowaniem środków zapobiegawczych – w tym tymczasowego aresztowania. Decyzje wydawane przez prokuratora we wskazanych w ustawie przypadkach mogły być zaskarżane do prokuratora nadrzędnego. Jednakże sam nadzór prokuratora nad działalnością organów prowadzących śledztwo został uregulowany w sposób niedostateczny, podobnie jak prawo oskarżonego do obrony, co w rezultacie stwarzało warunki dla możliwości gwałcenia praw oskarżonego i bezpodstawnego stawiania obywatela w stan podejrzenia oraz w stan oskarżenia³⁴. W postępowaniu jurysdykcyjnym doszło do zniesienia instytucji oskarżyciela posiłkowego, co bardzo ograniczyło prawa pokrzywdzonego w tym stadium postępowania.

Istotne zmiany objęły także postępowanie odwoławcze. W postępowaniu tym, podobnie jak wcześniej w postępowaniu przed sądami wojskowymi, doszło do zniesienia apelacji i kasacji, które zastąpiono rewizją, co w rezultacie zadecydowało o jego dwuinstancyjności. W ocenie reformatorów k.p.k. w wyniku wprowadzonych zmian doszło do odciążenia Sądu Najwyższego od nadmiaru spraw, które z powodzeniem mogły być rozpoznawane przez sądy niższej instancji jako sądy odwoławcze. Nadto – uzasadniając wprowadzone w zakresie postępowania odwoławczego zmiany – wskazano, że dzięki nim dojdzie do skrócenia procesu karnego, ograniczenia możliwości jego przewleknięcia przez nadużywanie trzeciej instancji, co miało miejsce w okresie międzywojennym³⁵. Dlatego też w ogólnostrukturalnym aspekcie dokonane w po-

³⁴ J. Haber, *Rozwój prawa karnego procesowego w Polsce Ludowej*. RPEiS 1964, z. 4, s. 136.

³⁵ J. Haber, *Rozwój prawa karnego procesowego...*, s. 138.

stępowaniu odwoławczym zmiany powinny być postrzegane pozytywnie. Niestety, mimo zadowolenia twórców w przyjętych rozwiązaniach z łatwością można było dostrzec szereg mankamentów, komentarze w tym przedmiocie pojawiły się już w ówczesnej literaturze procesu karnego. Z jednej strony z uznaniem podkreślano, że rewizja, jako środek odwoławczy pozwoliła na kontrolę wyroku w zakresie prawa materialnego, prawa procesowego, merytorycznej słuszności ustaleń faktycznych oraz wysokości kary – szerzej więc niż kasacja, która ograniczona była do kontroli uchybień przepisom prawa materialnego lub prawa procesowego³⁶, a za jedną z najważniejszych jej zalet uznano możliwość uwzględnienia przez sąd odwoławczy zarzutów w niej niepodniesionych do czego zobowiązywał art. 405 ówczesnie obowiązującego k.p.k. Z drugiej podnoszono jednak, że przyjęcie takiej regulacji łączy się z groźbą zbyt szerokiego reformowania wyroków, niekoniecznie wystarczająco zabezpieczoną przyjęciem zakazu *reformationis in peius*.

Zupełnie nowym rozwiązaniem było również wprowadzenie rewizji nadzwyczajnej, która przed rokiem 1949 nie miała swojego odpowiednika w powszechnym procesie karnym.

Według unormowań k.p.k. z 1928 roku, w wersji sprzed nowelizacji z 1949 roku prawomocny wyrok mógł zostać dotychczas podważony tylko dwiema drogami, a mianowicie przez wznowienie postępowania (art. 461, 462, 463 k.p.k. z 1928 roku w wersji sprzed nowelizacji) oraz przez tzw. kasację w obronie ustawy (art. 538 k.p.k. z 1928 roku w wersji sprzed nowelizacji). W ocenie ówczesnych komentatorów obie te instytucje w praktyce były właściwie martwe. Bardzo rzadko dochodziło do wznowienia postępowania, ponieważ podstawy jego zastosowania były bardzo wąskie i ograniczone licznymi dodatkowymi rygorami. Natomiast kasacja w obronie ustawy skonstruowana była głównie z myślą o strzeżeniu jednolitości orzecznictwa. Podstawy jej zastosowania były czysto kasacyjne i wyjątkowo rzadko powodowała, że uchylenie wyroku, które zresztą budziło niezadowolenie ówczesnego ustawodawcy i praktyków – działało na korzyść oskarżonego. W rezultacie uznano, że pozycja oskarżonego w zakresie niewzruszalności prawomocnego wyroku była nadmiernie uprzywilejowana³⁷.

Wprowadzając instytucję rewizji nadzwyczajnej, w ramach „socjalistycznej” przebudowy procesu karnego, jako jej *ratio legis* wskazywano przede wszystkim na konieczność realizacji postulatu bezwzględnej prawdziwości i słuszności prawomocnego wyroku oraz sprawowanie przez Sąd Najwyższy nadzoru nad orzecznictwem wszystkich sądów³⁸, między innymi w celu zapobieżenia przy-

³⁶ Por. J. Markowicz, *Kilka uwag na marginesie przepisów o rewizji w znowelizowanym k.p.k.* PiP 1948, z. 9-10, s. 125.

³⁷ Zob. J. Haber, *Przebudowa prawa procesowego...*, 134-135.

³⁸ Funkcja nadzoru judykacyjnego Sądu Najwyższego nad wszystkimi innymi sądami szczególnie zaznaczona została w ustawie z 15 lutego 1962 roku o Sądzie Najwyższym (Dz. U 1962, nr 11, poz. 54), która przekształciła go w naczelny organ sądowy.

padkom rozbieżności orzecznictwa, z uwagi na decentralizację orzekania w ostatniej instancji. Obawiając się jednak możliwości nadużywania nowo wprowadzonego środka przez strony – szczególnie przez oskarżonego – w celu przewleknięcia postępowania karnego i związanym z tym prawdopodobieństwem przekształcenia w praktyce tej nadzwyczajnej instancji w instancję zwyczajną³⁹ ustawodawca uprawniał do wniesienia rewizji nadzwyczajnej tylko: Ministra Sprawiedliwości, Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego oraz Prokuratora Generalnego. Nie ulega jednakże wątpliwości, że przyjęcie takiej koncepcji stanowiło ograniczenie praw stron postępowania, przede wszystkim zaś oskarżonego.

Szczególną instytucję, wprowadzoną dla zapobieżenia problemom wynikłym z wyłączenia Sądu Najwyższego z zwykłego trybu odwoławczego, stanowiły wytyczne wymiaru sprawiedliwości. Wprowadziła je do prawa o ustroju sądów powszechnych nowela z 1949 roku, określając sposób ich funkcjonowania w art. 37 § 2-5. Wytyczne miały stanowić wykładnię obowiązujących przepisów oraz wyznaczać w granicach danego przepisu sposób jego stosowania. W doktrynie podkreślano jednakże, że uzyskanie przez Sąd Najwyższy uprawnień w zakresie uchwalania wytycznych wymiaru sprawiedliwości – mimo ich wiążącego charakteru nie było równoznaczne z udzieleniem delegacji ustawodawczej⁴⁰. Uchwalanie wytycznych przez Sąd Najwyższy nie mogło być tożsame z tworzeniem norm prawnych czy ustalaniem legalnej wykładni, ponieważ byłyby to działania ustawodawcze, a takie nie leżą w kompetencji sądu.

Wraz ze zmianami politycznymi pojawiły się również „delikatne” zmiany w procesie karnym, stopniowo łagodzące dotychczasowy rygoryzm. Pierwszym znaczącym krokiem w tym kierunku był dekret znoszący Komisję Specjalną do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym⁴¹. Następnie przekazano sądom powszechnym podlegające do tego czasu sądom wojskowym sprawy osób cywilnych, funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa, milicji i służby więziennej⁴². Kolejnym znaczącym posunięciem było przyjęcie ustawy o odpowiedzialności państwa za szkody wyrządzone przez funkcjonariuszy państwowych⁴³, która do k.p.k. wprowadziła postanowienia o odszkodowaniu za niesłuszne oskarżenie lub skazanie, w następstwie uchylecia prawomocnego wyroku skazującego w drodze wznowienia postępowania lub rewizji nadzwyczajnej. Prawo do odszkodowania i zadośćuczynienia przysługi-

³⁹ Por. J. Haber, *Rozwój prawa karnego procesowego...*, s. 139-140.

⁴⁰ Por. S. Śliwiński, *Polski proces karny przed sądem powszechnym, uzupełnienie „Zasad ogólnych” oraz „Przebiegu procesu i postępowania wykonawczego” w związku z ustawami z dnia 27 kwietnia 1949 r.*, Warszawa 1949, s. 17-18.

⁴¹ Dekret z 23 grudnia 1954 roku o zniesieniu Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym, Dz. U. 1954, nr 57, poz. 282.

⁴² Ustawa z 5 kwietnia 1955 roku o przekazaniu sądom powszechnym spraw osób cywilnych, funkcjonariuszy organów bezpieczeństwa, milicji i służby więziennej podlegającym dotychczas sądom wojskowym, Dz. U. 1955, nr 15, poz. 83.

⁴³ Ustawa z 15 listopada 1956 roku o odpowiedzialności Państwa za szkody wyrządzone przez funkcjonariuszy państwowych, Dz. U. 1956, poz. 243.

wało także w razie pozbawienia wolności poprzez zastosowanie tymczasowego aresztowania, jeżeli było ono oczywiście bezzasadne.

Najliczniejsze zmiany wprowadziła natomiast kolejna nowela k.p.k.⁴⁴ – tym razem skoncentrowana przede wszystkim na zagadnieniach postępowania przygotowawczego. Zauważyć należy, że ponownie przyjęto możliwość prowadzenia postępowania przygotowawczego, nie tylko w formie śledztwa, ale również w formie dochodzenia, przy czym inaczej niż w okresie przed II wojną światową, obie formy uzyskały równorzędne znaczenie prawne i realizowały takie same zadania procesowe. Podstawowa różnica pomiędzy śledztwem, a dochodzeniem sprowadzona została do kwestii wskazania organów uprawnionych do ich prowadzenia.

Z kolei wśród zmodyfikowanych zadań postępowania przygotowawczego za najważniejsze uznano m.in. ustalenie, czy istotnie zostało popełnione przestępstwo, wykrycie i w razie potrzeby ujęcie sprawcy przestępstwa, zebranie niezbędnych danych o osobie podejrzanego (art. 233 § 1 k.p.k. z 1928 roku, po zmianach z 1955 roku).

Z punktu widzenia ochrony pozycji podejrzanego bardzo duże znaczenie miało wprowadzenie obowiązku przedstawienia zarzutu. Zgodnie z przyjętym rozwiązaniem organy prowadzące postępowanie zobowiązane były przedstawić osobie podejrzaną zarzut w sytuacji, gdy istniejące dane stwarzały ku temu dostateczne podstawy (art. 237 § 1 k.p.k. z 1928 roku po zmianach z 1955 roku), z czym wiązało się również sformułowanie definicji podejrzanego (art. 71 § 1).

Wskazując na szczególną rolę instytucji przedstawienia zarzutu podejrzanemu, należy podkreślić, iż stanowi ona najprostszy środek zabezpieczający przed pochopnym stawianiem osób w procesowej sytuacji podejrzanego, co niestety w kontrowersyjnym okresie od 1944 do 1955 roku bardzo często miało miejsce. Brak zapory w postaci przedstawienia zarzutów, umożliwiał – po pierwsze – stosowanie środków zapobiegawczych w stosunku do osób, co do których brak było dostatecznych dowodów popełnienia przestępstwa. Po drugie pozbawiał on podejrzanego możliwości obrony przed zarzutem oskarżenia. W opracowaniach dotyczących tego zagadnienia, przygotowywanych jako komentarze do ówczesnie wprowadzonych zmian kodeksu postępowania karnego, podkreślano również, że instytucja przedstawienia zarzutów zapobiega przewlekłości postępowania, mogącego wynikać z faktu nieświadomości podejrzanego. W prowadzonych przed nowelizacją z 1955 roku postępowaniach zdarzało się bowiem nie raz, że podejrany przez dłuższy czas nie znał stawianego mu zarzutu, w związku z czym nie był w stanie przytoczyć argumentów i dowodów na swoją obronę⁴⁵.

Nadto podejrany i jego obrońca, jak również pokrzywdzony i jego pełnomocnik, uzyskali prawo do udziału w czynnościach śledczych, przy czym o do-

⁴⁴ Dekret Rady Państwa z dnia 21 grudnia 1955 roku o zmianie przepisów postępowania karnego, Dz. U. 1955, nr 46, poz. 309.

⁴⁵ Szerzej: L. Penner, *O zmianie przepisów kodeksu postępowania karnego*, Nowe Prawo 1956, z. 2, s. 43.

puszczeniu rozstrzygał prowadzący śledztwo; podmioty te uzyskały także prawo składania wniosków o dokonanie czynności śledczych (art. 242 § 1 i 2 oraz art. 242 § 3, 243 § 1 k.p.k. z 1928 roku wersji po zmianach z 1955 roku). Zmianom uległy również terminy prowadzenia śledztwa (art. 245). W kontekście ochrony interesów podejrzanego istotne znaczenie miało z kolei ograniczenie możliwości wznowienia umorzonoego śledztwa tylko do sytuacji związanej z ujawnieniem nowych okoliczności, nieznanych w poprzednim postępowaniu (art. 245³ § 1 k.p.k. z 1928 roku w wersji po zmianach w 1955 roku). Natomiast dla poziomu ochrony praw osób trzecich ważne było przyjęcie rozwiązania, zgodnie z którym osobom tym służyło zażalenie na postanowienia, zarządzenia i inne czynności prowadzącego śledztwo, jeżeli ich prawa zostały naruszane. Ostatni z wskazanych zapisów świadczy np. m.in. o tym, że niektóre rozwiązania wprowadzone reformą z 1955 roku były już na tyle trafne, iż zdołały zachować aktualność także w obecnie obowiązujących unormowaniach.

Wśród postanowień istotnych dla przyjętego modelu dochodzenia wymieni należy przede wszystkim to, że przewidziano je w sprawach, w których prowadzenie śledztwa nie było obowiązkowe, a jako organ głównie uprawniony do jego prowadzenia wskazana została milicja. Ustalono, że dochodzenie powinno zostać ukończone w ciągu miesiąca, a podejmowane w jego trakcie czynności wymagały utrwalenia w formie protokołów. Nadzór nad przebiegiem dochodzenia sprawował prokurator. W dochodzeniu, podobnie jak w śledztwie, obowiązywały te same rozwiązania o charakterze gwarancyjnym, tj. np. obowiązek przedstawienia zarzutu podejrzanemu, możliwość udziału podejrzanego i jego obrońcy oraz pokrzywdzonego i jego pełnomocnika w czynnościach dochodzenia z prawem składania wniosków o przeprowadzenie czynności dochodzeniowych, uprawnienia związane z zamknięciem postępowania.

Przeprowadzone zmiany korzystnie wpłynęły na kształt procesu karnego, jakkolwiek zakres ich był wąski. W zasadzie należało postrzegać je jako „wyrwykowe”, ponieważ obejmowały właściwie tylko jedno stadium procesu karnego, czyli postępowanie przygotowawcze. Dla rzeczywistego zliberalizowania procesu karnego konieczne były zmiany o charakterze kompleksowym. Dlatego też mimo kolejnych nowelizacji kodeksu postępowania karnego z lat 1958, 1959, 1961⁴⁶ nie można było w zakresie obowiązującego modelu procesu karnego osiągnąć w pełni zadowalającego rezultatu. Co więcej wprowadzane zmiany ciągle bazowały na akcie prawnym, przyjętym w 1928 roku, z czym wiązało się niebezpieczeństwo rozchwiania spójności systemu karno-procesowego. Jedynym rozsądnym postulatem było więc przyjęcie nowego k.p.k., co nastąpiło jednak dopiero w 1969 roku.

⁴⁶ Ustawa z 28 marca 1958 roku o zmianie przepisów postępowania karnego, Dz. U. 1958, nr 18, poz. 56. Ustawa z 18 czerwca 1959 roku o zmianie przepisów postępowania karnego, Dz. U. 1959, nr 36, poz. 229. Ustawa z 27 listopada 1961 roku o zmianie przepisów postępowania karnego, Dz. U. 1961, nr 53, poz. 296.

CRIMINAL TRIAL SYSTEM IN POLAND IN THE PERIOD OF THE FORMATION
OF 'PEOPLE'S DEMOCRACY'

S u m m a r y

The paper depicts changes through which the Polish penal procedure had to go in the 40s and 50s of the 20th century, when the state was transforming into 'people's democracy'. Particular attention has been drawn to the fact that the earliest solutions in the penal procedure then implemented were of 'ut of code' character and effected mainly the proceedings before special courts. Hence the illusion that major procedural guarantees included in the penal code of 1928 still held could be maintained.

Relevant amendments of the penal code were only made in 1949 and 1950, but they were largely a transposition of these 'ut of code' acts that originally reflected the Soviet solutions into the Polish legal procedure. What should be emphasised though is the fact that some of the solutions then adopted have survived, intact or only slightly modified, and continue to function in Polish penal proceedings today.

LE SYSTÈME DE LA PROCÉDURE PÉNALE DANS LA PÉRIODE DE LA FORMATION
DE LA CI-NOMMÉE DÉMOCRATIE POPULAIRE EN POLOGNE

R é s u m é

L'article concerne les changements juridiques dont l'objet fut la procédure pénale en liaison de l'implémentation du régime de la démocratie populaire en Pologne dans les années quarante et cinquante du siècle dernier. On a accentué notamment que les mesures pénaux entreprises par le pouvoir communiste avaient le caractère extraordinaire et ils concernaient la procédure appliquée dans les tribunaux spéciaux. Cela a permis de maintenir une illusion de la conservation des garanties fondamentaux dans la procédure pénale, dont la source principale était le code de la procédure pénale, de 1928, bien que dans ce domaine ce code ne méritait guère d'une reconnaissance.

Les changements du code de la procédure pénale de 1928 ne furent introduites qu'en 1949 et 1950. Ils correspondaient aux solutions connues déjà dans la procédure pénale appliquée en Union Soviétique. L'introduction de ces changements constituaient donc une forme de la „soviétisation” du droit polonais. Il faut pourtant souligner que certains de ces changements n'ont pas été éliminés de la procédure pénale après la chute du régime communiste en 1989 et ils restent toujours en vigueur jusqu'aujourd'hui.